

MƏHƏMMƏD FÜZULİ TÜRKDİLLİ KLASSİK POEZİYANIN BANİLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Çoxşaxəli elmi-fəlsəfi biliyə və dərin bədii yaradıcılıq istedadına malik, dünya ədəbiyyatı tarixində türk dilində qələmə alınan qəzəl, qəsidə və s. kimi klassik poetik ədəbi nümunələrinin müəllifi, bu sahədə ən yüksək zirvəni fəth etmiş ustad sənətkar və mütəfəkkir şairlərdən biri hesab edilən Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla qəsəbəsində XV əsrin axırlarında İraqa köç etmiş azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açmışdır. O öz yaradıcılığı ilə Xaqani, Nizami, Rumi, Nəsimi, Yunus Əmrə, Nəvai, Xətai kimi ölməz şeir-sənət adamlarının və bədii-fəlsəfi fikir ustadlarının klassik şeir yaradıcılığı rekordunu təzələmiş və bütün müsəlman və Şərq xalqlarının ədəbiyyatı tarixində klassik Azərbaycan-türk poeziyasının tacı kimi tanınmışdır.

Professor Samət Əlizadənin sözləri ilə desək, “hələ heç kim Şərqi üç möhtəşəm dilində (türk, fars və ərəb) divanlar bağlayaraq Füzuli kimi mükəmməl əsərlər yarada bilməmişdir; heç kimin qələmi mənsub olduğu dövrün ədəbi aləmindəki bütün əlvan forma və janrların sınağına məruz qalarkən Füzuli qələmi kimi gözəl və cilalı nümunələr yaratmamışdır; “qəlb şairi” kimi tanınan şairimiz qədər heç kim oxucu ürəyinə hakim kəsilməmişdir; ikinci elə bir şair tapmaq çətinidir ki, onun yaratdığı ədəbi məktəb qədər sirayətədicisi olsun və öz davamçıları çıxılmaz təsir dairəsində saxlamaq iqtidarında olsun; orijinal və təkrarsız üslub sahibi olan Füzuli kimi heç kəs ədəbi yaradıcılıq qarşısında müxtəlif dövrlərin (ictimai quruluşların) və zamanların sınağından uğurla çıxıb bilmək keyfiyyətini elmi-tarixi və mədəni dəyər şərti kimi irəli sürməmiş və öz yaratdığı əsərlərlə bu şərti dolğun şəkildə doğrultmaq mümkün olduğunu sübuta yetirməmişdir: fars və ərəb dillərində də yazmaq və bu dillərdən bəhrələnməklə yanaşı, ədəbi dilimizi tarixən heç kəs Füzuli kimi həmin dillərin hegemonluğundan xilas edə bilməmişdir; nəhayət, çox az şairə müyəssər olar ki, mədəniyyəti, qəlbi və ruhu hər misrasından görünsün və əzəli məhəbbətdən, səmimiyyətdən yığılmış ədəbi şəxsiyyəti yaradıcılığında və üslubunda Füzulidəki qədər bütün əzəmiyyəti və aydınlığı ilə həkk olunsun!.. Füzulini Azərbaycan ədəbi dili tarixində klassik şeir üslubunda yazan yeganə şair hesab etmək olar ki, ana dilinin leksik-qrammatik və üslubi sistemindəki xalq istiqaməti, daxili qanunauyğunluqlarla sabitləşən cəhətləri əsas götürüb, yaradıcılıq boyu mühafizə və inkişaf etdirmiş, ədəbi-bədii dil sahəsindəki məramını axıradək əməli olaraq həyata keçirmişdir. Şairin belə bir yol seçməsi öz şeir dilini ən əsas profillərdə xalq dilinə yaxınlaşdırmaqdan irəli gəlmişdir. Başqa cür ola da bilməzdi, çünki Füzuli üçün “dilin dühası... yazıçılardan daha ağıllıdır” (3, s. 24).

Bir çox tarixi mənbələrdə şairin mükəmməl təhsil alması, zamanəsinin əksər elmlərini dərinləndirərək öyrənməsi və dərin biliyinə görə onun “mövlana” adlandırılması barədə məlumatlar verilməkdədir. Erkən yaşlarından “Füzuli” təxəllüsü ilə əsərlər yazmağa başlayan bu dahi sənətkar şairliklə yanaşı dini ocaqlarda da xidmət etmiş, müasirləri tərəfindən əsasən İmam Hüseyn aşiqi kimi tanınmışdır. Onun Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı “Hədiqətüs-süəda” və fars dilindən tərcümə etdiyi “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) əsərləri də məhz şairin geniş dini savadının olmasının bariz nümunələridir. Bundan başqa o, Səfəvi və Osmanlı hökmdarları tərəfindən yüksək hörmətlə qarşılanmış, lakin saray şairi olmaqdan uzaq durmuşdur. O dövrün mühüm mənbələrindən sayılan təzkirələrdə şairin həyatı haqqında müfəssəl məlumatlar verilməsə də, onu şəxsən tanıyan, onunla həmsöhbət olan müasiri Əhdi Bağdadi özünün “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirəsində şairi bilik və mərifətdə kamil, dərinmənalı, yeni məzmunlu fikir söyləməkdə misilsiz bir sənətkar kimi təqdim etmişdir. Təzkirəçi, həmçinin onun xoşxasiyyət, şirinsöhbət bir insan, böyük hörmət sahibi və alim kimi tanındığını da qeyd etmişdir.

Məhəmməd Füzuli özündən sonra çox böyük və qiymətli ədəbi-bədii irs qoyub getmişdir. Onun əsərlərindən Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı “Divan”ı, “Leyli və Məcnun”, “Bəngü badə”, “Söhbətül-əsmar” adlı poemaları, “Hədiqətüs-süəda” və “Şikayətnamə” adlı nəsr əsərləri, fars dilində “Divan”ı, ana dilində, farsca və ərəbcə yazılmış qəsidələrdən ibarət “Divan”ı, fars dilində yazdığı “Həft cam” poeması, “Rindü Zahid”, “Səhhət və Məraz” adlı nəsr əsərləri, ərəb dilində “Mətlül-etiqa” adlı elmi-fəlsəfi əsəri və başqa əsərlərinin adlarını qeyd etmək olar. Ədəbiyyat aləmində daha çox lirik şair kimi tanınan və sevilən Füzuli klassik şeirin qəzəl, qəsidə, mürəbbə, mürəmməs, müsəddəs, təxmisi, qitə, rübai və s. janrlarına müraciət etmiş və bu klassik ədəbi-bədii janrların hər birində ümumbəşəri əhəmiyyətə malik dəyərli əsərlər yaratmışdır.

Bütün Şərq ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə “Leyli və Məcnun” əsərini ilk qələmə alan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi olsa da, bütün müsəlman Şərqi bu mövzuda qələmə alınan əsərlərin zirvə nöqtəsini məhz Məhəmməd Füzulinin 1537-ci ildə qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” əsəri təşkil etmişdir. Poemada şair bir sıra münasibətlər kompleksi yaratmışdır ki, onlar da psixoloji-mədəni aləmdə baş verən ziddiyyətlərin təəcəssümüdür. Həmin cəhət poemada Məcnun surətində ifadəsini tapmışdır. Füzuli qəhrəmanı hiss adamıdır. O, dünyaya göz açdığı ilk anlardan həyatla qarşı-qarşıya durur, gələcəkdə keçirəcəyi faciəli günləri üçün ağlayır. Elə ilk günlərdən Füzuli qəhrəmanı ictimai mühitlə uyğunlaşa bilmir, onun həssas daxili aləmi belə həyat tərzinə ziddiyyət təşkil edir. Hakimi ictimai normalarla mədəni mübarizəyə girişən Füzuli qəhrəmanı eşqi və sədaqəti həqiqi amal, kamal və qəhrəmanlıq səviyyəsinə qaldırmışdır. Füzulinin ideal qəhrəmanı bədii bir obraz kimi diqqətəlayiq cəhətlərə malikdir. Məcnun surətində bədii ümumiləşmədən daha çox fərdi cizgilər vardır. Füzuli dövrün mühüm ictimai hadisələrinə Məcnun obrazı ilə əlaqədar epizodlarda geniş şəkildə toxunmuşdur. Füzulinin yaratdığı Məcnun obrazı şairin müasiri kimi qarşımızda canlanır. Müəllif Məcnun surətini dövrünün canlı xarakteri səviyyəsinə qaldırmışdır, çoxcəhətli həyat dramı məhz bu surət vasitəsilə əks olunmuşdur. Böyük sənətkar müasiri olduğu cəmiyyətin bütün ziddiyyətlərini bu obraz vasitəsi ilə əks etdirməyə, ictimai mühitin qüsurlarına münasibətini bildirməyə çalışmışdır.

⁴⁸ BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“Leyli və Məcnun” əsərindən başqa şairin digər üç poeması allegorik səciyyəli olub müxtəlif mövzularda yazılsa da, ideya baxımından bir sıra oxşar cəhətlərə malikdir. Belə ki, bu əsərlərdə mənasız müharibələr və insan qırğınları (“Bəngü Badə”), şöhrətpərəstlik, mənəmlik (“Söhbətül-əsmar”), cəmiyyətdə, ictimai quruluşda müşahidə edilən eyiblər (“Həft cam”) kəskin tənqid edilmişdir.

Bundan başqa, Yaxın Şərq ədəbiyyatında klassik nəsrin böyük ustadı hesab edilən Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə” adlı nəsr əsəri çox böyük ictimai məzmunu və bədii dəyəri ilə seçilir. Ana dilində qələmə alınan “Hədiqətü-süəda” adlı tərcümə əsərində isə Kərbəla müsibəti, İmam Hüseynin və tərəfdarlarının məşəqqətli həyatı, fəaliyyəti, məhrumiyyətləri əks olunmuşdur. Fars dilində yazılmış “Rindü Zahid” əsərinin ideya-məzmununun əsasında insan, həyat haqqında fərqli baxışların qarşılaşması, mübahisəsi dayanır. “Səhhət və Mərz” allegorik əsərində isə müəllifin elmi, dini-fəlsəfi və sufi-panteist görüşləri vəhdət şəklində ifadəsini tapmışdır. Füzulinin fars “Divan”ında qitələr hissəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şairin qezəllərində üstüörtülü, eyhamla irəli sürdüyü fikirlər qitələrdə açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. O, burada əxlaqi-təربیyyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərdən açıq danışmış, xüsusən hakim təbəqəyə olan münasibətini aydın ifadə edərək, özünün yoxsullar şairi olduğunu göstərmişdir. Qitələrinin birində şair dövrünün ayrı-ayrı təbəqələrini çox məharətlə səciyyələndirir.

Füzuli ədəbiyyat tarixində mahir tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Tərcümələri arasında “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) önəmli yer tutur. Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin eyniadlı əsərini ana dilinə tərcümə etməklə şair türkdilli oxucuların bu məşhur əsərdən faydalanmaları, zövq almaları məqsədini güdmüşdür.

Füzuli irsində klassik şərq poeziyasına xas məqlub ilə qədim türk -Azərbaycan xalq şeirinə məxsus alliterasiya bir vəhdətdə çıxış etdiyindən çox zaman bunları fərqləndirmək asan olmur. Ulu sənətkarımızın üslubunu bir də bu cəhət fərqləndirir. İki müxtəlif poetik sistemin imtizacından Füzuli poetikası doğmuşdur. Turkün boyuk oğlu Şərqin dahisinə cəvrilmişdir. Müxtəlif dillərin zəngin leksikasına dərinlən bələd olan ustad ucun şeirdə yüksək dərəcədə ahəngdarlıq yaratmaq bir o qədər də cətin olmamışdır. Qədimlərdən bəri türk yazılı şeiri ucun məqlub səciyyəvi olmamışdı və türk sözləri bu mövqedə imtahandan keçirilməmişdi. İlk dəfə məhz boyuk Füzuli əsl türk sözlərinə əsaslanmaqla da məqlub prinsipi əsasında şeirlər yazmaq nümunəsi vermişdir. Azərbaycan sözlərinin də əvvəlindən, ortasından, sonundan bir hərfi (səsi) atmaq, əlavə etmək, əvəz etmək və s. yolu ilə bənzər vahidləri eyni sintaxsda işlətmək və bununla da ahəngdarlıq əldə etmək mümkün imiş. Nəzərə alınsın ki, ərəb və ya fars sözlərindən şeirdə məqlub düzəldilməsinin tarixi qədimdir və Şərq şairlərində geniş yayılmışdır.

Professor Musa Adilovun bu haqda fikirləri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “Ulu Fuzulimizin sərrast gozu ana dilimizin daxili mahiyyətində bərqərar olan şeiriyyəti əla görürdü. Xalq dilinin kulli miqdarda ifadələrində: atalar sözlərində, idiomatik ifadələrdə, frazeoloji birləşmələrdə məqlubun müxtəlif novlərinə xas bədiiilik usulları vardır ki, bunlar elə ozluyunda şairanəliyi ilə fərqlənir. Bunları klassik poetik ədəbiyyata gətirməklə vətənpərvər sənətkar eyni zamanda bir necə uğur əldə etmiş olurdu: həm ana dilinə xidmət göstərir, onun poetik vüsətini əməli olaraq aşkarlayıb uzə çıxarır, həm də hazır bədii ifadəlilik vasitələri əldə etmiş olurdu. Komponentləri məqlub səciyyəsi təşkil edən ifadələr Füzuli irsində buna görə belə geniş yer tutur (1, s. 44-45).

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı xüsusilə də XX yüzillikdə Türkiyədə, Azərbaycanda, eləcə də başqa ölkələrdə Füzulinin həyat və yaradıcılığı, dili və üslubu haqqında onlarca tədqiqat əsəri yazılmışdır. M.F.Köprülü, Ə.Qaraxan, Ə.Tərlan, H.Arashlı, Y.Bertels, Ə.Gölpınarlı, Mir Cəlal, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov, Ə.Cəfər, V.M.Qocatürk, H.Mazıoğlu, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, Ə.Mirəhmədov, F.Qasımzadə, M.Adilov, T.Hacıyev, A.Vəfəli, Ə.Səfərlı, S.Əliyev, A.Rüstəmov, V.Feyzullayeva və başqalarının kitabları, məqalələri bu gün də elmi dəyərini saxlamaqdadır.

Füzuli göstərir ki, əmək, zəhmət xilqətin özündədir. Varlıq özü əmək deməkdir. “Mən varlıqlara idrak və hissiyyat gözü ilə baxaraq, təfəkkür və düşüncə addımları ilə onları seyr edərək gördüm ki, hər hansı cinsə aid olan növ, hər hansı növə aid olan sinif, hər hansı sinfə aid olan fərd və hər hansı fərdə aid olan bir üzv istər iradə ilə, istərsə iradəsiz olaraq, mütləq bir işlə məşğuldur. Buna görə də fəaliyyətsizlik və laqeydlıkdən çəkinərək, ömrümü qəflətdə korlamaqdan saqındım və işlərdən birini seçdim ki, onunla qismətim və bacarığım qədər bilik kəsb edəm... Beləliklə, mən sözləri nəzmə çəkmək yoluna düşdüm”, – deyir. Bu sözlərdən aydındır ki, Füzuli fəaliyyətsizliyi, laqeydliyi İnsanı korlayan qəflət adlandırır, onu müəyyən bir işdə çalışmağa, həyata fəal münasibət bəsləməyə çağırır.

Füzuli şeirdə bədii tənəsübü gözləyərək əski şərq və nəğmə ənənələrinə sadıq qalır. Ayrı-ayrı beytlərdə həmşafiyə sözlər xüsusi bir poetik harmoniya yaradır. Şair ahəngdar söz düzümini, həmşafiyə və həmvəzn ifadələri səcli nəsrində də qoruyub saxlayaraq nəsrin poetikasına yeni bir gözəllik gətirir, nəsr ilə şerin vəhdətinə çalışır. Füzuli anadilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin, daha doğrusu, İntibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Füzulidən bəhs edən əksər tədqiqatçılar, tarixçi və təzkirəçilər onu bütün türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim etmişlər. Özündən əvvəlki Şərq mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri əsasında təربiyələnən sənətkar özündən sonrakı ədəbiyyata güclü təsir göstərmişdir. Əsrlər boyunca şairlər Füzulini ötmək yox, ona yaxınlaşmaqla fəxr etmişlər. Qövsı, Məsihi, Saib, Nəbatı, Seyyid Əzim Şirvani, Vaqif, Vidadi, Əlağa Vahid Füzulini ustad kimi qəbul etmiş, ondan öyrənmişlər. Füzuli təkcə “nazimi-ustad” yox, həm də şairi-ustaddır (4, s. 22).

Beləliklə, müəyyənlanmış xalq dili əsasında doqquz əsrlik yazı yolu keçmiş Azərbaycan türkcəsini hazır olan tarixi-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə M.Füzuli milli ədəbi dil kimi gerçəkləşdirdi. Dilçilikdəki məlum qəliblə desək: M.Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir. Bu o deməkdir ki, M.Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə

uyğundur. Bu halda Füzuli dilinin müasir azərbaycanlılara nə dərəcədə aydın olub-olmaması meyar deyil. Əsas odur ki, bu gün dilimizdə mövcud olan elə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçi yoxdur ki, Füzulidə olmamış olsun; bugünkü söz birləşməsi növləri – təyini söz birləşmələri, feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkibləri, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri onun dilində var. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir. Eləcə də məhz bu əsasdır ki, Füzuli dövrü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bu gün qalır. Fərq lüğət tərkibindədir. Lüğət tərkibi baxımından tarixi, siyasi, mədəni şəraitlə bağlı olaraq hər əsr özündən əvvəlkindən fərqlənir (bu, təbiidir və bütün dünya dillərinə aiddir). Bu gün müasir Azərbaycan türkcəsində ünsiyyətdə qalan, işlənən elə ərəb, fars sözləri yoxdur ki, bunlar Füzuli dilində işlənməmiş olsun.

Akademik Tofiq Hacıyevin sözləri də bu baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “Füzuli üslubi diferensiasiya anlayışını yaratdı və Azərbaycan ədəbi dilini leksik və qrammatik baxımdan bütün üslubi imkanlarla təmin etdi – müvafiq mədəni şərait istənilən funksional üslubu işə sala bilərdi. Yəni Avropa elmində milli ədəbi dil deyilən səviyyəni Azərbaycan türkcəsi üçün Füzuli hazırladı” (2, s. 21-26).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Məhəmməd Fuzulinin üslubu və poetik dili. Azərbaycan dilində. Muəllimlər və tələbələr üçün vəsait. 680 s.
2. Hacıyev T. Azərbaycan milli ədəbi dili məsələsinə bir baxış. Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası № 3, 2009.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, türkdilli xalqlar, klassik ədəbiyyat, qəzəl, poeziya.

Key words: Muhammad Fuzuli, Turkic-speaking peoples, classical literature, ghazal, poetry.

Ключевые слова: Мухаммад Физули, тюркоязычные народы, классическая литература, газель, поэзия.

Məhəmməd Füzuli türkdilli klassik poeziyanın banilərindən biri kimi

Xülasə

Məhəmməd Füzuli tanınmış Azərbaycan şairlərindən biridir. O, həm Azərbaycan, həm də ümumtürk xalqlarının ədəbiyyatında qəzəl ustadı kimi tanınır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətləri vardır. O, ilk dəfə ana dilində “Leyli və Məcnun” əsərini yazmışdır. Onun ana dilində qələmə aldığı qəzəl, qəsidə və s. kimi klassik ədəbi janrlı əsərləri bütün türkdilli xalqların, xüsusilə osmanlı türklərinin klassik yazılı ədəbiyyatının inkişafına mühüm töhvələr vermişdir. Onun əsərləri bu gün də öz əhəmiyyətini və aktuallığını qoruyub saxlayır.

Muhammad Fuzuli as one of the founder of the classical Turkish- speaking poetry

Summary

Muhammad Fuzuli is one of the famous Azerbaijani poets. He is known as a master of ghazals in the literature of both Azerbaijani and all-Turkic nations. He has great maintainances in the history of Azerbaijani literature. He wrote “Leyli and Majnun” in the native language for the first time. His classic literary works such as ghazals, odes, etc. written in the native language made important contributions to the development of the classical written literature of all Turkic-speaking peoples, especially the Ottoman Turks. His works still retain their significance and relevance.

Мухаммад Физули как один из основоположников классическая тюркоязычная поэзия

Резюме

Мухаммад Физули – один из известных азербайджанских поэтов. Он известен как мастер газелей в литературе как азербайджанских, так и общетюркских народов. Он имеет большой вклад в историю азербайджанской литературы. Он впервые написал “Лейли и Меджнун” на родном языке. Его классические литературные произведения, такие как газели, оды и т. д., написанные на родном языке, внесли важный вклад в развитие классической письменной литературы всех тюркоязычных народов, особенно турок-османов. Его произведения до сих пор сохраняют свою значительность и актуальность.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva